

TÜRK KÜLTÜR VE SANATINDA GEYİK SEMBOLİZMİ

Şenay SAYIN ALSAN¹
Sinem AKIN²

¹Dr. Öğretim Üyesi, Haliç Üniversitesi. senayalsan (at)halic.edu.tr ORCID ID: 0000-0002-2437-4635

²Yüksek Lisans Öğrencisi, Haliç Üniversitesi. sinemakin97(at)hotmail.com ORCID ID: 0000-0001-5390-1126

Sayın Alsan, Şenay ve Sinem Akın. "Türk Kültür ve Sanatında Geyik Sembolizmi". ulakbilge, 45 (2020 Şubat): s. 215-226.
doi: 10.7816/ulakbilge-08-45-08

Öz

Türkler, tarih boyunca geniş bir coğrafyada etkin bir rol oynamıştır. Yüzyıllar boyunca birçok milletle kültür alışverişinde bulunarak çok büyük bir kültürel zenginliğe sahip olmuşlardır. Bu zenginliğin içinde hayvan sembolizmi ise önemli bir yer tutmaktadır. Geyik, Prototürk toplumlardan günümüze değin Türklerin ve çevre kavimlerin en sık kullanılan mitolojik öğelerinden birisidir. Çin kültüründeki Ying-Yang zıtlığında olduğu gibi Türklerde de Yer-Gök kavramları mitolojinin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Hem yer hem de gök tanrısına hizmet eden geyikler, her iki taraf için de kritik bir figürdür. Aynı zamanda tanrısal kabul edilerek kutsal sayılmıştır. Çoğu zaman iyi vasıflı, merhametli, iyi kimselere yol gösteren ve yardım eden bir mitolojik öğe olarak bilindiğinden dolayı zaman zaman hanedanla ve özellikle de hükümdarlarla ilişkilendirilmiştir. İslam öncesinde ve İslam sonrasında da bazı özellikleri değişse bile kültürümüzdeki yerini ve önemini hiçbir zaman yitirmemiştir. Türk sanatının hemen her döneminde geyik figürünü sıkça görmek mümkündür. Geyik, göçebe hayatı yaşanan Orta Asya'da olduğu gibi yerleşik düzene geçilen Anadolu coğrafyasında da en çok işlenen simgelerden biri olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Geyik, mitoloji, av, şamanizm, totem

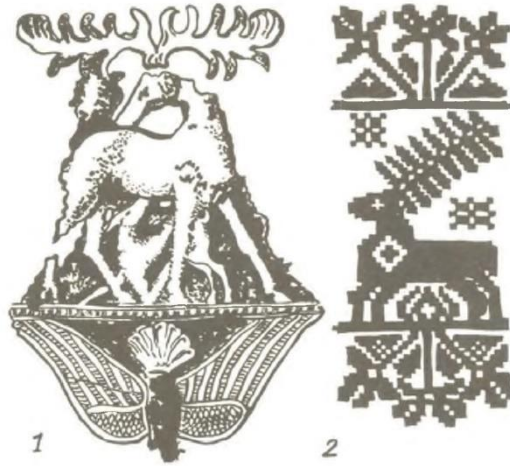
Makale Bilgisi
Geliş: 23 Ekim 2019

Düzeltilme: 18 Kasım 2019

Kabul: 12 Aralık 2019

Giriş

Türkler, özellikle İslamiyet'e geçmeden önceki dönemlerde konargöçer bir toplum yaşantısına sahip olduğundan dolayı geçimlerini genel olarak hayvancılıkla sağlamıştır. Bu yüzden uzun yıllar boyunca geyik, keçi, sığır, at gibi hayvanlar Türk kültürü ve mitolojisinde önemli bir figür haline gelmiştir. Bu sayede insanla doğadaki diğer canlıların bir ilişki içinde olduğu fikrini benimseyen Totemizmin, eski çağlardaki Türk toplumlarında fazlasıyla etkili olduğu gerçeği görülür. "Geyik, Türk mitolojisinin, kökleri mezolitik döneme kadar inen en eski simgelerinden biridir" (Çoruhlu, 2017: 142). Bundan dolayı Divan-u Lugat'it Türk ve Orhun Kitabeleri gibi eski Türk kaynaklarında da geyik motifi sıkça görülür.

Resim 1. Yer ve göğün sembolü İç Asya geyikleri. (Ögel, 2010: 571)

Türk mitolojisinin önemli bir kısmını kaplayan geyiğin kelime anlamının incelemesini Jean Paul Roux şu şekilde belirtmiştir:

Geyiğin adı olan kiyik sözcüğü, genel olarak av hayvanlarını nitelendirmek için kullanılırdı. Bu durum ise, bu hayvanın oynadığı rol konusunda belirsizliklere yol açmıştır. Arkeologlar, bir kurban hayvanı olarak geyiğin atın önceli olabileceğini belirttikeler, ancak bu olsa olsa Prototürk halklar için geçerli olabilir. Kimi yazarlar için geyik yerin simgesidir veya onunla aynı görülmektedir, fakat bu tam kesin değildir. Kaya çizimleri ve metinlerin kanıtlaştığı üzere, en azından onu avlamak serbestti ve geyik eti yemek büyük bir zevkti. Irk Bitig'de, geyik Göktanrı ile yakın ilişki içinde görülmektedir, ona "kut" (yaşam için yol azağı) verdiği gibi, bunu kuşlara, insanlara ve çiftleşme döneminde çıkardığı sesi duyan herkese vermektedir. (Roux, 2011: 72).

"Hayvanların yön bulma yetenekleri içgüdüselidir ve insanlar, bunu olağanüstü bir güç olarak kabul etmektedir. "Geyik" insanlara hem maddi hem manevi yol gösteren bir hayvan olarak bilinir, çoğunlukla bir yere ya da sevgiliye giden yolu gösterir" (Gürbüz, 2016). Geyik, genellikle iyi huylu ve yardımsever bir hayvan olarak bilinmiş olsa da kötülük yapan kimseye uğursuzluk getirebileceğine de inanılırdı. Eskiden birçok destan ve hikâyede şamanlara, alt sınıf tanrılara ve kahramanlara yardım eden bir varlık olarak görülen geyik, İslam sonrası dönemde evliyalara ve kahramanlara yol gösteren, yardımcı olan ve koruyan bir varlık olarak görülmeye başlanmıştır. Geyik sadece koruyucu ve yol gösterici bir ruh değildir. Türk mitolojisinde birçok rolü olduğu söylenebilir. Jean Paul Roux'a göre ak renkli geyik gök tanrısına, boz renkli geyik ise yer tanrısına hizmet eden kutsal ruhlardır. Türklerin savaşçı bir toplum olması sebebiyle naif bir av hayvanı olan geyik, zamanla yerini savaşçı doğası ve yırtıcılığıyla bilinen kurda bırakmıştır. Ancak her ne kadar kurda göre arkaplanda kalmışsa da Türk kültürü ve mitolojisinde her zaman kendine yer edinmiştir. Özellikle İslam sonrası dönemde tasavvufi hikayelerde de sıkça rastlandığından dolayı hem Anadolu kültüründeki hem de şehirde yaşayan eğitimli zümredeki yerini her zaman korumuş olduğu söylenebilir. Birçok kültürde iz bırakan geyik, İslam öncesinde olduğu gibi İslam sonrasında da Türk kültürü ve mitolojisinde çok önemli bir yer tutmuştur. Bundan dolayı bugün gördüğümüz birçok mimari eserde, çıkarılan kurganlarda, dinlediğimiz hikâye ve efsanelerde geyik motifiyle sıkça karşılaşırız. Bu makalede geyiğin Türk mitolojisinde ve Türk sanatındaki tarihsel gelişimi, yeri ve önemi üzerinde durulacaktır.

Efsanelerde Geyik

Türk tarihinde birçok hikâye, efsane ve mitolojik öğelerden bazılarının doğrudan, bazılarının ise dolaylı olarak geyikle ilgili olduğu görülür. Hükümdarların arazisi olarak bilinen kutlu dağda geyik ve geyik cinsi hayvanların ölümsüzlük otunu yiyerek ölümsüz ve efsanevi varlıklar olduğu ve bu şekilde dünyadaki varlıklarını sürdürdükleri de düşünülmüştür. Bu inanış, hükümdarların avladıkları geyikleri kendilerinin yemesi ve yerken kendi soyundan olan kişilerle paylaşması kültürünü de açıklayabilir. Bu ve bu gibi inanışlardan dolayı geyik toplum, şamanlar ve hanedan için her zaman özel bir simge olduğundan dolayı yüzyıllar önce olduğu gibi bugün de anlatılan hikâye ve efsanelerde de geyiğin izleriyle sıkça karşılaşmak mümkün. Bununla birlikte Türklerin asker bir toplum olmasıyla geyiğin kutsal sayılmasının kimi zaman birbiriyle bağlantılı olduğu söylenebilir. Roux'a göre Bizanslı tarihçiler tarafından anlatılan bir Hun efsanesinde; Hunların Kırım'ı işgali sırasında Hun ordusuna bir dişi geyik (veya inek) yol göstermiştir. Bu gibi ordulara rehberlik eden hayvan inanışları birçok savaşçı ve fetihçi anlayışa sahip ordularda olduğu gibi Türk ve Moğol toplumlarında da görülmüştür.

Türklerin Türeyiş Efsanelerinde Geyik

Bazı türeyiş efsanelerinde geyik Türk topluluklarının atası olarak anlatılmaktadır. Bu, Kuman ve Moğol türeyiş efsanelerinde de görülmektedir. "Bazı Türk halkları soylarını kurttan, bazıları da geyikten getirmişlerdi. Çingiz-Han'la ilgili mitoloji bu her iki motifi de birleştirmiş ve Çingiz soyunun babasını kurttan, annesini de geyikten getirmiştir" (Ögel, 2010: 45). "Cengiz-Han'ın ataları ve "Dişi beyaz geyik": Çingiz-Han'ın ilk ataları ile ilgili efsanede, Türklerin Gök-Kurdu ile beyaz geyikler yan yana gelmiştir" (Ögel, 2010: 573). Mağara içerisinde bir Göktürk hükümdarıyla geyik şekline bürünmüş bir tanrıçanın beraber olması efsanesinde vurgulanmaktadır.

Çingiz-Han'ın ilk atası olan "Gök-Kurt" ile, karısı "Kızıl veya kızılımsı geyik", bir denizi geçerek gelmişlerdi. Aslen gökte doğmuşlardı. Fakat denizle de ilgileri vardı. Bu eski Göktürk efsanesinde kurdun yerini insan, yani Göktürklerin ataları almışlardır. Göktürk hakanının sevgilisi de Deniz-İlahesi olan bir dişi geyiktir (Ögel, 2010: 570).

Yaşar Çoruhlu bu konuyu şu şekilde belirtmiştir:

Geyiğin deniz tanrıçası sayıldığı bir Göktürk efsanesi de vardır. Çin kaynaklarının aktardığı bir efsaneye göre Göktürklerin atalarından birisi mağarada genç bir kız suretindeki deniz tanrıçasıyla sevişmektedir. Ancak hükümdar bu kızın aslında bir ak geyik olduğunu bilmiyordu. Bir süre avı esnasında sıkıştırılan hayvanlar arasında bulunan bir ak geyiği, askerlerden biri öldürünce gerçek durum meydana çıkar. Zira mağaraya giden hükümdar sevdiği kızı yerinde bulamayınca onun aslında geyik biçimine girmiş bir ilahe olduğunu anlar (Çoruhlu, 2017: 142).

Moğollara göre ise geyik, tanrısal olarak kabul edilen kurttan aşağıdadır ancak yine de kutsal sayılmış ve kurdun eşi olarak kabul edilmiştir.

Maral Ana Efsanesi

Geyik, Türklerin mitolojisinde, sanatında, dini inançlarında ve kültüründe vazgeçilmez bir motif olmuştur. Bundan dolayı geyikle ilgili çok fazla hikâye ve efsane türemiştir. Bunun bir örneği; Kırgız yazar Cengiz Aytmatov'un Beyaz Gemi adlı kitabındaki Maral Ana efsanesinde yer almaktadır. (Aytmatov, 2010: 58-69): Düşmanları tarafından bütün köyü yakılıp yıkılan iki çocuk köylerinde olan katliamı gördükten sonra kaçarak başka bir köye sığınır. Sığındıkları köyde ise düşmanları yaşıyordu. Çocukların varlığından haberdar olan köyün reisi orada bulunan yaşlı bir kadına çocukları öldürmesini emreder. Kadın büyük üzüntü içerisinde çocukları uçurumun kenarına getirdiği sırada bir ses duyulur. Gelen ses maral geyiktendir ve kadından çocukların kendisine verilmesini isteyerek çocukları kurtarır. Geyik, çocukları yol boyunca karşılaştıkları çeşitli tehlikelerden koruyarak onları Isık-Göl denilen bir yere doğru götürür. O iki çocuk büyür ve birbirleriyle evlenip orada soylarını büyütürler. Ancak orada soylarını devam ettirip kalabalıklaşan insanoğlu bir zaman sonra ölümlerinin mezarlarına görkemli görünmesi için geyik boynuzu koymaya başlarlar. Karşı çıkanların olmasına rağmen o zamana kadar kutsal sayılan ve korunup kollanan geyiklere karşı yapılan avların ardı arkası kesilmez. Maralların soyu tükenmiştir. En sonunda yıllar önce çocukları kurtaran Maral Ana, hayatta kalmayı başaramamış bir avuç geyikle birlikte gözü yaşlı bir şekilde orayı terk etmiştir.

Bu efsaneyi özel yapan etkenlerin başında Maral Ana'nın binlerce yıllık Türk mitolojisinde anlatılan özellikleri çok net bir şekilde yansıtmasıdır. Maral Ana, ancak göğe kurban edilen, tanrısal veya tanrının elçisi olarak kabul edilen ve iyi huylu, yol gösterici olarak bilinen geyikler gibi ak renktedir. İyi vasıflıdır,

merhametlidir, insanlara yol gösterir, koruyucudur ve yardımcıdır. Bundan dolayı Türklerin eskiden inandığı Şamanizm'deki kutsal geyik anlayışıyla büyük oranda örtüşmektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere; yüzyıllar geçmiş olmasına rağmen geyiğin Türk kültüründeki yeri ve rolü değişmemiştir.

Geyikli Baba Efsanesi

Geyikli Baba aslında Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında yetişmiş olan bir evliyadır. Osmanlı Uç Sultanlığının en stratejik yerlerinden biri olan İnegöl'e yerleşerek orada yaşamıştır. Bursa'nın fethinde düşman saflarını yararak Türk askerine yol açtığına inanılır ve dervişleriyle birlikte Kızılkilise'yi fethettiği bilinir. Bursa alındıktan sonra İnegöl'de geyikleriyle yaşadığı söylenir. Bundan dolayı halk arasında "Geyikli Baba" olarak anılır. Bursa'nın fethi döneminde sultanın (Orhan Bey) Uludağ çevresindeki dervişleri teftiş ettiğini haber alan Turgut Alp adındaki bir ak sakallı, sultana Geyikli Baba'dan söz eder. Geyikli Baba'nın kim olduğunu merak eden Orhan Bey onu yanına çağırır. Ancak Geyikli Baba kendisi gelmediği gibi, sultanın da yanına gelmemesini ister. Sonrasında beklenmedik bir zamanda elinde bir fidanla Bursa'ya gelen Geyikli Baba bu fidanı sarayın iç avlusuna diker ve bunun bir uğur olduğunu, Orhan Bey'in ve neslinin bu sayede dervişlerin duasını alacağını söyler. Dua edip oradan ayrılır. Ardından Orhan Bey İnegöl ve çevresini kendisine vermeyi teklif eder ancak Geyikli Baba bunu kabul etmez. Orhan Bey'e o toprakların işin ehline verilmesi gerektiğini ve işin ehlinin de kendisinin olduğunu söyler. Allah'ın o toprakları onun gibi bir hana ısmarladığını belirtir ancak Orhan Bey teklifinde ısrarcıdır. Geyikli Baba bu ısrarın üzerine o bölgede bulunan tepelerden birinde bir derviş avlusu olmasını ister. Geyikli Baba'nın isteği yerine getirilir. Yıllar sonra ise o tepe yöre halkı için bilindik bir yer haline gelmiştir. Geyikli Baba efsanesinde tekrar gördüğümüz üzere; İslam öncesi dönemde kamlara (şaman) rehberlik eden ve birçok olayda onlarla anılan geyik, İslam sonrası Türk hikâye ve efsanelerinde ise aynı eylemleri evliyalar için gerçekleştirmiş ve onlarla anılmıştır. Kültürümüzde Orta Asya'dan Anadolu'ya bu tarz sıra dışı olaylar yüzyıllar boyunca nesilden nesle aktarılmıştır.

Orta Asya Kültürü ve Şamanist Dönemde Geyik Figürü

Geyikler vb. hayvanlar Türk mitolojisinde karşımıza çıkan en eski simgelerden biridir. Türk topluluklarında at önemli bir hayvan haline gelmeden evvel, onun yerinde olan hayvan geyik idi. Bu hayvan, çok erken devirlerde bir hayvan-ata, tanrı veya tanrıça olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilhassa ak geyik gök menşeli veya doğrudan doğruya tanrı sayılabiliyordu. Tanrı olarak kabul edilmediği zamanlarda, çeşitli Türk topluluklarında belirli dönemlerde de Göktanrısına bilhassa beyaz geyik kurban ediliyordu. Al veya kahverengi geyikler ise Yer unsuruna işaretle olumsuz şeylerin simgesi olarak karşımıza çıkmaktaydı. (Çoruhlu, 2007: 292)

Geyiğin Türk mitolojisinde birçok rolü olmuştur. Şamanların Göktanrı'ya ulaşması konusunda onlara yardımcı olan ve yol gösteren bir hayvan olarak bilinmesinin yanı sıra ruhları diğer dünyaya taşıdığı da bilinir. Bununla birlikte ak rengi ilahelere özgü bir renk olduğundan dolayı rengi ak olan geyiğin bir dişi ruh veya tanrıça olduğuna inanılır. Ayrıca çeşitli şaman eşyalarında da (şaman davulu, elbisesi vb.) geyik figürü sıkça kullanılmıştır. "Orta Asya ve Sibiry'a da şimdiye kadar en eski hayvan ataları temsil eden başlıca üç tip elbise bulunmuştur. Bunlar, geyik, kuş ve ayıdır" (Alp, 2009: 31). Şaman törenlerinde şekline en çok bürünülen (eskiden "donuna girmek" olarak ifade edilen) hayvan-atalardan biridir. Özellikle, Orta Asya coğrafyasında bulunan ak renkli geyikler çok önemli ve kutsal kabul edilmekteydi. Bunun nedeni ak rengin tanrıyla ve tanrısal öğelerle bağdaştırılmasıdır. Ve erken dönemlerde totem olarak kabul edilen geyiğin önemi bir Pazırık kurganından çıkarılan atların başında geyik maskı olmasıyla da görülmektedir. Hunların zamanından kalma bu kurganlardan çıkarılan eşyalarda genel olarak hayvan mücadelelerini konu alan işlemler bulunur. Bu av ve mücadele sahnelerinde geyik figürü kutsal bir av hayvanı ve hükümdarların mezarları yapılırken kurban edilen hayvanlardan biri olması nedeniyle çok fazla yer alır. Aynı zamanda Göktürkler için hanedanı simgeler. Bu açıdan bakıldığında bazı dönemlerde siyasi bir anlam da barındırmıştır. Geyik, Türklerin sanatta da sıkça işlediği motiflerden biridir. Özellikle İskit ve Hun sanatında birbirleriyle ölümcül bir mücadele içinde olan hayvanlar resmedilirdi. Bu resimlerde genellikle yırtıcı hayvanlarla geyik vb. bir av hayvanının arasındaki ölüm-yaşam mücadelesi konu alınır. Yine eski çağlarda Türklerde tahta üzerine resim yapıldığı bilinir. Bu resimlerde genel olarak savaş ve süre avı sahneleri tasvir edilirdi. Resimlerde avlanmakta olan hayvanların en başında ise geyik geliyordu. Altay bölgesindeki Göktürk devrinden kalma kaya resimlerinde ise boynuzlu hayvanların (özellikle geyik) maskesini takan at tasvirleri görülmektedir. Savaşçı yapısından dolayı Türklerin sanatına birçok savaş aletinde de rastlarız. Bunu bugüne kadar çıkarılmış ve incelenmiş olan kurganlardan da anlıyoruz. Örneğin bazı

kalkanlarda altınla işlenmiş geyik armaları bulunur. Bu armalar koruyucu bir işlev görmekteydi.

Göçebelerin eserlerinde, M.Ö. bin yılda yaşamış "er"leri (eski Türkçede kahraman), bunların kemer ve ayna gibi belki rütbe işaretlerini, alplik destanlarını, av sırasında vurulan hayvanın kurban ve ongun mahiyeti aldığı sahneleri görmekteyiz. Ongun, kurban, veya totem (ata sanılan ongun) mahiyetindeki hayvanlar, her yerde aşağı yukarı aynı cinsten, at, geyik, dağ keçisi, boğa, kaplan, kurt, su kuşu, yırtıcı kuş gibi motiflerdi (Esin, 2002, s. 727).

Türklerde yalnızca yaşarken değil ölümden sonrası için de geyik önemli bir motiftir. Bundan dolayı Türklere ait mezarlarda da geyiğe ait öğelerle karşılaşırız. "Mezar eşyalarının içinde geyik heykelticiklerinin bulunması Türklerin öldükten sonraki yaşamlarında da geyiğe ihtiyaç duyduklarını ve ölümden sonra da onu kullanacaklarını göstermektedir" (Mandaloglu, 2013).

Milattan önceki devirde muhtelif göçebe çevrelerinde bulunan ve "geyikli taş" diye anılan, alp mezarı olduğu sanılan taşlar da Uluğ Kem vadisinde mevcuttu. Bunların alp mezarı olduğu, üzerlerindeki ok, yay, kama, balta gibi silah resimlerinden ve mertebe işareti olduğu Kök-Türk devri kitabelerinden bilinen "kur" (kemer) tasvirinin mevcudiyetinden anlaşılmaktadır (Esin, 2002, 727).

Resim 2. Altay Hun çağı kurganlarında bulunmuş, ağaçtan yapılmış figürler. (Ögel, 2010: 572)

Resim 3. Altay Hun çağına ait 1. Tuyahta kurganında bulunmuş geyik, arslan veya kaplan-geyikler. (Ögel, 2010: 574)

Resim 4. Altay Hun çağı kurganlarına ait geyik-demonlar. (Ögel, 2010: 576)

Resim 5. Kömürlü Kaya Panoları (Ceylan, 2014)

Resim 6. Tunçkaya Kaya Panoları (Ceylan, 2014)

Bir Av ve Kurban Figürü Olarak Geyik

İslam öncesi dönemde Orta Asya'da yapılan törenlerde kurban olarak sunulan hayvanların en önemli olanlarından biri geyiktir.

Türklerin ayinlerde at, koç, koyun ve geyik gibi hayvanları kurban verdikleri; bunların kemiklerini yakarak ışık (gök ibadeti veya yaruk kuvveti) meydana getirdikleri; Çular gibi Türklerin de ayin hazırlığı olarak ava çıkıp, yabani at ve geyik vurdukları; Çin metinlerinde kayıtlıdır (Esin, 2001: 99).

Gök-Türk devrinde avlanarak kurban edilen geyik hükümdarlıkla ilgilidir. Kültigin yazıtının doğu yüzündeki kağan damgasında görülen dağ keçisi ile ilgili yorum yapan Esin bu motifin muhtemelen Sigun (geyik) olduğunu ifade etmektedir. Aynı zamanda bey kutunu da temsil eder. Bu konuyla ilgili Emel Esin şunları kaydetmiştir:

Pi-yung'daki müzik eşliğinde yapılan okçuluk yarışmalarında, eyalet beyleri ve yüksek rütbeli alplar, mahir okçular arasından seçilirdi. Hükümdar ancak, sığır ve geyik avlardı ve onun ruhunun makamı, Türkçe kotuz denen sığır kuyruğundan yapılmış bir tuğdu. Özü olan hayvanın etini yemek, özü o hayvana bağlı kimseye (veya tanrıya) kuvvet katıyordu. Ayin sonunda, kurban (Türkçe: tapıg) etlerinin tanrıya sunulmayan kısımlarını, hükümdar ailesi ve beyler, "geyik çağırısı" adı verilen şölende toplanarak paylaşıyorlardı. (Esin, 2001: 122-123).

Kök Türk kağanları sülalesinden bir ava, Çin efsanesindeki avcı Yi gibi, bir su tanrıçasıyla ilişkide bulunmuştu. Kök Türk avcısı bir ak geyiği vurduğu için, su tanrıçası darılmış ve insan kurbanlar istemişti. Su unsuruna bağlı geyik ve geyik başlı ejder düşüncesi (belki Hind'in keçi-ejderiyle ilgili olarak) Çin efsanesinde olduğu gibi, göçebe Türk ve Budist Uygur ikonografisinde de yaşamaktaydı." (Esin, 2001: 66).

Av kültü ve simgeçiliğinin belirgin olduğu resimlerde en çok geyik türü hayvanların ve dağ keçilerinin (ya da dağ koyunu) yer aldığını görüyoruz. Bu resimlerde en dikkat çekici özellik, av hayvanlarının çoğu kez avcıdan daha büyük olarak tasvir edilmesidir. Bu anlayış: av ve av hayvanlarının kült konusu olduğuna işaret eder gibi (Çoruhlu, 2017: 163).

Mücadele sahnelerini anlatan kaya resimleri ve simgelerde de av hayvanı olarak en sık gördüğümüz figürlerden biri geyiktir. "Bu hayvan, mücadele sahnelerinde ve av sembolizminde daha çok Yer unsuruna bağlı olarak olumsuz simgesel anlamları ifade etmek üzere kullanılmıştır; çünkü bu sahnelerde geyik ve benzeri türden hayvanlar yenilgiye uğrayan hayvanlar olarak gösterilmektedir" (Çoruhlu, 2007: 289). Türk mitolojisinde geyiklere renklerine göre farklı anlamlar yüklenmiştir. Ak renkli geyikler genellikle gökle ilişkilendirilirken, boz renkli geyikler yer ve yeraltıyla bağdaştırılır. Bu konuyla ilgili olarak Yaşar Çoruhlu, Türk mitolojisinde peşinden koşan avcıyı yeraltına götüren geyikleri anlatan efsanelerin olduğunu, hatta Anadolu'daki Ala geyik efsanesinin de bununla bağlantılı olduğunu belirtir. Hayvan üslubunun benimsenmesinde av ve avcı kavramlarının önemli bir etken olduğu düşünülürse; tüm bunların Türk mitolojisinde bulunan birçok öğeyi etkilemiş olması kaçınılmazdır. Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar Türklerin yaşamış olduğu coğrafyalarda bulunan mağara ve kaya resimleri incelendiğinde geyik motifinin, bir av hayvanı ve kutsal ruhlardan birinin simgesi olarak bu resimlerin ayrılmaz bir parçası olduğu görülmektedir. Geyik motifini eski tarihlerdeki mezar taşlarında da görülmektedir. Mezarlarda kullanılan geyik figürü cennet manzarası niteliğinde olmakla beraber kanatlı bir şekilde tasvir edilen geyiklerin kurban edildikten sonraki yeni hallerini simgelemektedir. Bununla beraber bilindiği üzere Türklerde iki tür kurban ritüeli vardır: Bunlar kanlı kurban ve kansız kurbandır. Kansız kurban, ıduk (bir hayvanı doğaya salarak tanrıya sunmak) şeklinde de yapılabilir. "Yakut Türklerinin, geyiğin kulağına küpe takıp, serbest bıraktıkları, böylece onu tanrıya armağan ettikleri bilinmektedir. Aynı uygulama Teleüt Türklerinde de görülmektedir. Bazı Türk

inançlarında ise; Şingiz (Çingiz) adlı bir ruh/geyik "maral üzerine binmiş olarak gezmektedir." Bu durum "av ruhu" olarak yorumlanmaktadır" (Kahraman Çınar, 2016).

Hükümdarların gözde av hayvanlarından biri olan geyik hakkında; Chou hükümdarının güz mevsiminde geyik avlayıp bunları atalar tapınağına sunduğu da bilinir. Buradan da anlaşılacağı üzere geyiğin kurban ritüelinde ve kültüründe en çok tercih edilen ve kıymetli kabul edilen hayvanların başında geldiği söylenebilir.

Geyiğin Orta Asya'daki av hayvanı rolü, saray ve av eğlencelerinin konu edinildiği Anadolu Selçuk figür sanatında da devam etmiştir. Selçukluların, ataları Oğuzlardan kalan bir gelenek olarak sürdürdükleri bu av merasimlerinde avlanan başlıca hayvanlardan biri geyikti. Bu merasimlerin içerisinde önemli bir rol oynayan geyik haliyle Anadolu Selçuk figür sanatının da başlıca motiflerinden biri haline gelmiştir. Ancak geyik her ne kadar Türklerin av kültüründe önemli bir yere sahip olsa da koruyucu, yardımsever ve kutsal sayılmasından dolayı tarihte kimi zaman Türk hükümdarları dışında hiç kimse tarafından avlanamayan, avlanması yasak olan bir hayvan olarak kabul edilmiştir.

Resim 7. Altay Hun çağı Pazırık kurganlarında bulunmuş geyik ve kaplan mücadeleleri. (Ögel, 2010: 580)

Anadolu Kültüründe Geyiğin Yeri

Geyik, Orta Asya'daki yeri ve önemini Anadolu'da da kaybetmemiştir. Özellikle de Türk kültüründeki koruyucu ruh vasfı dolayısıyla kutsallığını korumuş ve günümüzde de kötülüklerden ve kötü ruhlardan korunmanın bir sembolü olmaya devam etmiştir.

Boynuzlu hayvanların genel olarak tarih öncesinden bugüne boynuzları koruyucu bir ruh ve uğur sayılmıştır. Bu inanış bugün halen Anadolu'da etkisini sürdürmektedir. Birçok yörede evlerin giriş kapılarına geyik, koç vb. hayvanların boynuzları nazara karşı koruyucu olarak asılmaktadır (Alp, 2009:38).

Geyiğin Anadolu kültüründe de yer edinebilmesini sağlamış bir diğer sebep de tasavvufî alanda sıkça kullanılmakta olan bir figür olmasıdır. Gerek Şamanist dönemde gerekse İslam sonrası dönemde her zaman önemli bir figür olmuş olan geyik, Türk kültüründe şehirliler için de kırsal kesimde yaşayan sıradan halk için de kutsallığını ve önemini korumuştur. Bunu Anadolu'da halen anlatılmakta olan ve kimisi yazıya geçirilen çeşitli efsanelerden, şiirlerden, manilerden, hikayelerden de anlamak mümkündür.

"Söz konusu pek çok özelliği Anadolu'daki geyik ile ilgili inanışlarda görmek mümkündür. Örneğin, karaca/ Erlik, Çaptı Türklerinin kutsal hayvanıdır. İnanışa göre karaca diğer bazı hayvanlarla birlikte dünyanın oluşumuna katılmıştır. Çaptı ismi yavru karaca demektir" (Dalkesen, 2015).

Anadolu'daki hikayelerin birçoğunda geyik, çocukları besleyen, onları felaketlerden koruyan, anaç ruhlu ve merhametli bir imaja sahiptir. Bunun yanı sıra evliyalarla ilgili efsanelerde ise geyiğin rehberlik ettiğini ve yardımcı bir nitelik taşıdığını görüyoruz.

İslami gelenekte geyik Allah'ın veya evliyanın emriyle istenilen kişinin belirtilen yere getirilmesi için bir aracı veya doğrudan evliyanın yardımcısıdır. Ocak da eldeki menakıpnamelerde donuna girme (şekil değiştirme) anlatısının tamamının hayvan şekline girerek olduğunu ve bu hayvanların çoğunluğunun geyik ve kuş şekline girerek olduğunu söylemektedir (Dalkesen, 2015).

Tüm bu vasıfları dolayısıyla kutsal kabul edildiğinden Anadolu'da, geyik avlamanın uğursuzluk getireceğine dair çeşitli inanışlar vardır.

Mimaride Geyik Motifi

Geyik, çok eski tarihlerden beri destanlarda, halk hikâyelerinde, efsanelerde, sanatta ve mitolojide olduğu gibi mimaride de en önemli figürlerden biri olmuştur. Günümüze kadar ulaşabilmiş birçok mimari eserde geyik motifinin sıkça işlendiğini görmek mümkün. Ancak geyik, yol göstericiliği, narinliği ve kutsal bir hayvan olarak kabul görmesinden ötürü dini ve tasavvufi alanda da çokça görülen bir figürdür. Özellikle Anadolu'daki cami ve medreselerin süslemelerinde geyik motifi yüzyıllar boyunca işlenmiştir. Bu konuda en meşhur örneklerden biri de Diyarbakır Ulu Camii'dir. Caminin bazı burç ve sütunlarında çeşitli geyik figürleri bulunmaktadır. Kimi figürlerin geyik olup olmadığı kesinlik kazanamamışsa da bazı figürler aradan yüzyıllar geçmiş olmasına rağmen biçimlerini korumuşlardır.

"Daha seyrek ve nadir olsa da Anadolu'da da bu tür mimarinin örneğine rastlanıyor ve yine geyik figürleri bol bulunan Tokat yöresinde de görülmektedir" (Uçar, 2014)

Resim 8. Ulu Cami (Kanay vd. 2017)

Resim 9. Tek Beden'deki küfi kitabenin başında yer alan geyik figürü (Kanay vd. 2017)

Çini Sanatı ve Süslemede Geyik

Türk sanatının birçok yerinde olduğu gibi çini sanatında da geyiğe sıkça rastlanır. Rüçhan Arık bu konudan şu şekilde bahsetmiştir:

Selçuklu saraylarında sevilerek işlenen bu hayvan tasvirlerinin ilginç birkaç örneği de, değişik kompozisyonlarda, Aspendos çinileri arasında yer almaktadır. Sıraltı tekniğinde, sekiz köşeli bir yıldızın kırık iki parçası birleştirildiğinde ortaya çıkan desen, ancak bir kısmını görebildiğimiz zarif bir geyik tasviridir. Çininin ortasında krem rengi zeminde ilk bakışta son derece dekoratif etki bırakan ve boş zemini hareketlendiren boynuzlarıyla bir geyiğin başını görmekteyiz. Gerçekçi bir biçimde resmedilen baş, kobalt mavisi ve yeşil renklerle boyalıdır. Geyiği çevreleyen siyah, kavisli kalın konturlar figürü ön plana çıkarmış; konturların dışında kalan boş alanlar siyah, mavi, yeşil renkte küçük daireler ve siyah noktalar serpiştirilerek sahnedeki dekoratif etki daha da arttırılmıştır (Arık, 2007: 267).

Selçuk taş işçiliğinde de geyiğe rastlamak mümkündür. Gönül Öney, geyik figürünün Konya saray alçılarındaki da sıkça kullanıldığını belirtmiştir: "Gevşek bir arabesk zemin üzerinde kaçar vaziyette arka arkaya sıralanan tavşan, tilki, antilop, kurt, geyik gibi hayvanlar ince uzun ve hareketli gövdeleriyle tekrarlanır" (Öney, 1992: 84).

Resim 10. (Arık, 2007: 267)

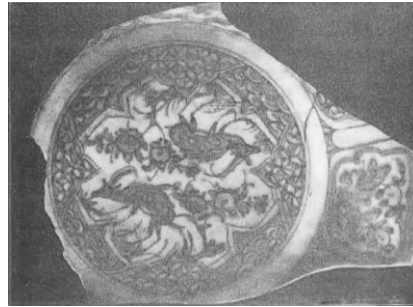

Resim 11. (Arık, 2007: 323)

Resim 12. (Arık, 2007: 325)

Resim 13. (Arık, 2007: 267)

Resim 14. Türkmenistan'dan geyik figürlü keramik tabak (Çoruhlu, 2007: 290)

Resim 15. Geyik motifli bir çini. (Erdem, 2017)

Sonuç

Bu makalede geyik figürünün Orta Asya kültüründen, Anadolu'ya kadar yer alan Türk kültürü ve mitolojisindeki yansıması, yeri, önemi ve tarihsel gelişimi üzerinde durulmuştur. Geyiğin, atın önceli olabileceğine dair çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Bunun nedeni; at henüz evcilleştirilmemişken Türklerin hayvan yetiştiriciliğine geyikle başlamış olma ihtimalidir. "Samoyedler için Ren geyiği ne ise, Türko-Moğollar için de ekonomi bakımından at odur" (Koppers, 2002: 446). Bugün bile halen Moğolistan'ın kuzey batısında yaşamakta olan Dukha Türklerinin ren geyiği yetiştiriciliği ile geçimlerini sağlamakta oldukları görülmektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere geyik Türk toplumunun yaşayış biçiminde derin bir iz bırakmıştır. Dolayısıyla kültürümüzde ve mitolojimizde çoğu zaman bahsi geçen önemli figürlerden biri haline gelmiştir.

Hayvan sembolizminin kullandığımız 12 hayvanlı Türk takviminden türeyiş efsanelerimize kadar birçok alanda önemli yer tuttuğunu göz önünde bulundurursak, tüm bu semboller arasında geyiği ayrıca incelemek gerekir. Geyik sembolizminin Türk kültüründeki yerinin bu kadar sağlam olmasının bir diğer nedeni ise Türklerin dini inanışlarının tarih boyunca değişmesine rağmen inandıkları hemen hemen bütün dinlerin mitolojisinde geyiğin kutsal bir ruh veya figür olarak var olmuş olmasıdır. Bundan dolayı Orta Asya'dan itibaren süregelen bazı inanışlar zamanla kaybolmuş olmasına rağmen, geyiği İslam kültüründe de değerli bir figür olarak tanımlandığı için geyikle ve geyiğin kutsallığıyla ilgili inanışlarda ciddi bir değişikliğin söz konusu olmadığını görülmektedir.

Kimi zaman bir hanedan simgesi olarak kültürümüzde yer alan geyiğin, bazen siyasi bir çizgi içerisinde de bulunduğu söylenebilir. Dolayısıyla geyik Türk toplumunun kültürü, siyasi tarihi, toplum yapısı vb. öğelerinden bahseden eski yazıtlarımız ve kaynaklarımızda da (Orhun Anıtları ve Divan-u Lugat'it Türk gibi) adından sıkça söz edilen bir simge haline gelmiştir.

Geyik sınıf ayrımı gözetmeksizin gerek halk için gerek devlet erkânı ve hanedan için tarih boyu kutsal ve en bilindik sembollerden biri olmuştur. Türk kültür ve inanışlarına göre geyik, soyun atasıdır ve tanrıdan kut alır. Hükümdarla tanrısal bir varlık olan geyiğin arasında inanış bakımından bir bağ oluşturulduğu söylenebilir. Tüm bunlara dayanarak kültürümüzde ve inanışlarımızda geyiğe siyasi bir anlam yüklenmesi de aslında oldukça olağan bir durumdur.

Anadolu kültüründe de yerini korumayı başarmış olan geyiğe, Selçuklu sanatında da sıkça rastlanır. Selçuklu saraylarındaki, cami ve medreselerdeki işlemler ve çiniler geyiğin Anadolu Türk sanatındaki yerinin en net örneği olarak gösterilebilir.

Sonuç olarak; geyik Türk mitolojisindeki hayvan sembolizminin en önemli yapı taşlarından biridir. Yüzyıllar boyunca kültüre ve inanışlara şekil vermiş öğelerden biri olmuştur. Bu sayede Türk sanatında da sıklıkla işlenen motiflerden biri olmuş ve günümüze kadar kültürümüzdeki izleri silinmemiştir.

Kaynaklar

Arık, Rüçhan. Kubad Abad Selçuklu Saray ve Çinileri. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000.

Arık, Rüçhan, Uluş Arık Anadolu Toprağının Hazinesi Çini / Selçuklu ve Beylikler Çağı Çinileri. İstanbul: Kale Grubu Kültür Yayınları, 2007.

- Aytmatov, Cengiz. *Beyaz Gemi*. Çev. Refik Özdek. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2010.
- Balcı, Nursel (2012). "Türk Halı Sanatında Mitolojik Kaynaklı Bazı Motifler". *Halı, Düz Dokuma, Kumaş, Giyim, Kuşam ve İşleme Sanatları Dergisi* (2012): 39-41.
- Ceylan, Alparslan. "Türk Dünyasından Yeni Kaya Resimleri". XVII. Türk Tarih Kongresi Eski Anadolu Uygarlıkları. Türk Tarih Kurumu. Ankara: 1. Cilt. (2014): 155-206.
- Çoruhlu, Yaşar. *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2017.
- Çoruhlu, Yaşar. "Timurlu Çini ve Keramik Sanatında Hayvan Figürleri" Ölümünün 600. Yılında Emir Timur ve Mirası Uluslararası Sempozyumu. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü (2007): 271-306.
- Dalkesen, Nilgün. "Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Kültüründe Geyik Kültü". *Milli Folklor* 106 (2015): 69-58.
- Erdem, Mine. "Hayvan Figürleriyle Bezeli Karamanoğlu Beyliği Mimari Çinileri". *Art-Sanat* 7 (2017): 161-170.
- Esin, Emel. *Türk Kozmolojisine Giriş*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2001.
- Esin, Emel. *İç Asya'da Milattan Önceki Binyılda Türklerin Atalarına Atfedilen Kültürler, Türkler*. Ankara: Cilt:1. Yeni Türkiye Yayınları (2002): 494-517
- Gürbüz, Duru Özden. *Ritüelden Tiyatroya "Geyik" Motifi ve Geyikler Lanetler Oyunu*. Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi 31 (2016): 436-451.
- Kahraman Çınar, Aslı. "Bozkır Kültür Çevresinde Geyik İnancı ve Geyik Kurbanı". *Tarih ve Gelecek Uluslararası Hakemli Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2.1 (2016): 178-189.
- Kanay, Zeki, Rabiha Arslan ve Şefika Ergin Oruç. "Diyarbakır Surlarında ve Ulu Camii'de Bulunan Geyik Figürleri Üzerine". *Dicle Üniversitesi Mühendislik Fakültesi. Diyarbakır: Mühendislik Dergisi*, 8.2 (2017): 327-334.
- Koppers, Wilhelm. "Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihinin Işığı Altında İlk Türklük ve İlk İndo-Germenlik". *Türkler*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1. Cilt, 2002.
- Mandaloğlu, Mehmet. "Türk Mitolojisinden Anadolu'ya Taşınan Kültür: Geyik Motifi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6.27 (2013): 382-391.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi*. Ankara: 1. Cilt. Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010.
- Öney, Gönül. *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Cilt, 1992.
- Roux, Jean Paul. *Eski Türk Mitolojisi*. Çev. Musa Yaşar Sağlam. Ankara: BilgeSu Yayıncılık, 2011.
- Uçar, Zofie. "Türk Kültüründe Geyik ve Geyikli Baba Üzerine Gözlemler". *Kültür Evreni Dergisi* 21 (2014): 129-145.

THE SYMBOLISM OF DEER IN TURKISH CULTURE AND ART

Şenay SAYIN ALSAN
Sinem AKIN

Abstract

Turks have played an active role over a vast geography throughout history. Throughout the centuries, they have acquired a tremendous cultural richness by exchanging culture with many nations. Animal symbolism has an important place in this richness. From the Proto-Turkic societies to the present day, the deer has been one of the most frequently used mythological elements by the Turks and the surrounding tribes. As in the Ying-Yang contrast in Chinese culture, the concept of Earth and Sky is an important part of mythology among Turks. The deer, serving both the earth and the sky god, is a crucial figure for both sides. It was also considered divine and sacred. The deer symbol was often associated with the dynasty and especially with the rulers since it was known as a mythological element that often guided and helped well-qualified, compassionate, and good people. Although some of its features have changed after the transition to Islam, it has never lost its place and importance in Turkish culture. It is possible to see the deer figure frequently in almost every period of Turkish art. The deer has been one of the most frequently used symbols in the geography of Anatolia where Turks have settled, as it was in Central Asia.

Keywords: deer, mythology, sacrifice, Shamanism, totem